

УДК (UDC) 94 : 323.272 (470+571) (=411.16)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).729](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).729)

JEWISH QUESTION IN KATERYNOSLAV AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

*Serhiy Savchenko*¹, *Oksana Reshetilova*²

Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)

¹ e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

² e-mail: karunga@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7975-0773>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to analyze the Jewish question in Katerynoslav at the beginning of the 20th century in a socio-political context and uncover the role of monarchical forces, local authorities, and certain public representatives in anti-Semitic politics.

The scientific novelty. The social and psychological context of the escalation of racially motivated violence is reconstructed; the particular nature of the understanding of nationalism at the level of the ordinary city residents is shown; the absence of a historiographical tradition of studying Katerynoslav anti-Semitism is revealed; based on archival sources not involved in the research process, the specifics of pogrom policy in Katerynoslav are reconstructed and the motivation of the participants of pogrom actions is analyzed; the role of the Black Hundreds in the spread of anti-Semitism at the local level is characterized; the atmosphere of ambiguous perception of imperial-monarchic power by the gubernia authorities is reconstructed; the permissive and censorship policy in Katerynoslav regarding Jews and Jewish institutions is outlined.

Conclusions. Anti-Semitism was a fundamental and uncompromising component of the ideology and politics of Katerynoslav Black Hundreds, which separated them from any socio-political movements and parties of that time and caused irreparable reputational damage to the entire right-wing monarchist movement. That point emphasized the specific features of Russian modern identity that caused negative public perception and were historically unpromising. The attitude of the ruling circles of Katerynoslav region to the Jewish question was complex, ambiguous, and contradictory: they had to find a balance between the government's anti-Jewish policy, the anti-Semitism of the local Black Hundreds, the liberal and left-wing public, which usually defended the Jews, as well as the Jewish forces, which were a significant part of the financial and economic life of the Dnipro region.

Keywords: Jews, Black Hundreds, pogroms, anti-Semites, power

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У КАТЕРИНОСЛАВІ НА ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ

Сергій Савченко¹, Оксана Решетілова²

Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)

¹ e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

² e-mail: karunga@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7975-0773>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – у суспільно-політичному контексті проаналізувати єврейське питання у Катеринославі початку 20 ст., виявити роль монархічних сил в антисемітській політиці, місцевої влади, окремих кіл громадськості.

Наукова новизна. Відтворено соціально-психологічний контекст ескалації расово мотивованого насильства; показано специфіку розуміння націоналізму на локальному «обивательському» рівні; виявлено відсутність історіографічної традиції вивчення катеринославського антисемітизму; на підставі незалучених до дослідницького процесу архівних джерел відтворено специфіку погромницької політики у Катеринославі та проаналізовано мотивацію учасників погромницьких акцій; охарактеризовано роль чорносотенців у поширенні антисемітизму на місцевому рівні; відтворено атмосферу неоднозначного сприйняття імперсько-монархічних сил губернською владою; окреслено дозвільно-цензурну політику в Катеринославі щодо євреїв та єврейських установ.

Висновки. Антисемітизм був принциповим і безкомпромісним складником ідеології та політики катеринославських чорносотенців, який відмежовував їх від будь-яких суспільно-політичних рухів і партій того часу та завдавав непоправної репутаційної шкоди всьому правому монархічному рухові. У цьому пункті увиразнилися особливі риси російської модерної ідентичності, які викликали негативне суспільне сприйняття та були історично безперспективними. Ставлення владних кіл Катеринославщини до єврейського питання було складним, неоднозначним і суперечливим: вони були змушені шукати баланс між урядовим антиєврейським курсом, антисемітизмом місцевих чорносотенців, ліберальною та лівою громадськістю, що зазвичай захищала євреїв, а також єврейськими силами, що були вагомою частиною фінансового та господарчого життя Придніпров'я.

Ключові слова: євреї, чорносотенці, погроми, антисеміти, влада

Вступ

Єврейське питання в 19 – на початку 20 ст. в Російській імперії – тема, що в історичній науці не втрачає актуальності. Особливо це стосується України, крізь терени якої проходила значна частина так званої «смуги осілості», сформована після розподілу Речі Посполитої. Тож стосунки між імперською адміністрацією, місцевими мешканцями та євреями з кінця 18 ст. склали трикутник, в якому десятками років накопичувався складний вузол соціальних, економічних, конфесійних, етнічних і політичних протиріч. Врешті, він вибухнув бурхливою хвилею масового міжетнічного насильства на початку 20 ст.

Теоретично важливою для нашої студії є теза, що єврейське питання в Російській імперії кінця 19 – початку 20 ст. доречно розглядати в рамках «потреб російської національної ідеології» на тлі імперської модернізації, коли єврейська

політика стає «тестом на модернізованість» держави¹. Саме в цей час, з початку 80-х років 19 ст., відбувалася посилена ідеологізація внутрішньої урядової політики, коли при альтернативному виборі між ідеологічною доцільністю та економічними вигодами влада все більше схилилася до першого². До того ж, поряд з імперсько-російським, розвиваються та інституалізуються націоналізми «підкорених», що сприймали євреїв не лише як «інших», але й як таких «чужих», яких принципово неможливо залучити до свого національного проекту. Ми цілком згодні з думкою низки вчених, що расистський антисемітизм кінця 19 – початку 20 ст. на околицях Російської імперії не впливав з давнього православного антиюдаїзму³, який був доволі слабким, порівняно з католицько-протестантською Європою. Він мав не стільки традиційну, скільки модерну природу, був «модерним світським антисемітизмом», до якого залучалися духовні особи⁴. Не менш вагомою є думка про неоднорідність єврейської політики на імперському просторі, розмаїття локальних ситуацій та залежність міри жорсткості антисемітської політики від особистої ініціативи та ентузіазму того чи іншого губернатора⁵.

Метою статті є аналіз деяких найбільш проблемних і малодосліджених аспектів неосяжного єврейського питання в Катеринославі. Йдеться про суспільно-психологічний контекст погромництва, акти погромів очима жертв, сприйняття масового міжетнічного насильства місцевою владою, ставлення до погромників, особливості локальної політики щодо євреїв і фактор імперського патріотизму або чорносотенства в означених процесах.

Огляд літератури

Картина поступового складання чинників і передумов згаданого вибуху масового міжетнічного насильства загалом добре відома завдяки концептуальним студіям Б. Натанса, О. Будницького, О. Міллера, М. Долбілова⁶, в українській історіографії – В. Яшина, О. Доценка, Д. Кудінова й ін.⁷ Йдеться, передовсім, про різке збільшення маси євреїв у складі освіченої частини імперського соціуму; явні диспропорції в рівні освіченості між євреями та місцевим слов'янським населенням на користь перших; підвищення єврейської мобільності завдяки пом'якшенню антиєврейських дискримінаційних обмежень; «русифікація» євреїв і

¹ От редакции. Евреи – «имперская нация»? *Ab imperio*. 2003. № 4. С. 11-12.

² «Обмеження, що накладалися на євреїв, приводили до стримування розвитку економіки, але побоювання “єврейського засилля” виявлялися сильнішими». Див.: *Будницький О.В.* Российские евреи между красными и белыми (1917-1920). Москва, 2005. С. 37.

³ Інша справа, що на рівні антисемітської риторики окремих представників православного духовенства, залученого до чорносотенного руху, релігійні аргументи безумовно лунали.

⁴ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм... С. 119-120.

⁵ *Будницький О.В.* Российские евреи между красными и белыми... С. 29.

⁶ *Натанс Б.* За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва, 2007. 463 с.; *Будницький О.В.* Российские евреи между красными и белыми... 552 с.; *Миллер А.* Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. 248 с.; *Западные окраины Российской империи / Ред. М. Долбилов, А. Миллер.* Москва, 2006. 608 с.

⁷ *Яшин В.О.* Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославіщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг, 2013. 280 с.; *Доценка В.* Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 38. С. 100-103; *Кудінов Д.* Историчний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи.* 2014. Вип. 42. С. 85-94.

втрата їхнього зв'язку з польськістю; зростання ролі євреїв у фінансовій сфері та економіці в цілому і при цьому розрив маси єврейства з традиційним патріархальним способом життя, своєрідна «секуляризація» урбанізованого єврейства; кількарізний демографічний приріст єврейського населення; «пролетаризація» та вливання маси єврейства у революційний рух, його соціально-політична активізація; поява сіонізму та масова еміграція; «дуалізм урядової політики», тобто, парадоксальне протиріччя між лібералізацією єврейської політики в інтересах економіки та впровадженням нових обмежень в інтересах консервативної ідеології; ширення ідей всесвітньої єврейської змови поміж вищих чиновників імперії й ін.

Катеринославська губернія, як територія «смуги осілости», була одним із центрів східноєвропейського єврейства. Євреї склали майже 26% її міського населення, а в губернському центрі – ще більше⁸. Не дивно, що єврейське питання було ключовим у місцевій політиці, тим не менш, локальної історіографії ця тема майже не має. Наприклад, погромам у місті не присвячено жодної монографічної студії чи серйозної статті, що ґрунтувалася би на місцевих архівних матеріалах. Усім зацікавленим доводиться вдовольнятися текстом О. Бистрякова «Хроніка життя євреїв Катеринослава – Дніпропетровська», де у конфесійно-апологетичній площині подається хронологія єврейського життя з 18 ст. по 1990-ті роки. Погромам 1905 р. присвячено один розділ, написаний у стилі обвинувачення. Подаються цікаві уривки з документів, утім, сприйняті доволі безпосередньо та некритично. Погроми інтерпретовано як наслідок злочинних дій «темних сил», куди автор відніс чорносотенців, владу та поліцію⁹.

У науковому сенсі більш вартісною є стаття Джеральда Сура про те, як оцінювали єврейське питання 1905 р. гласні Катеринославської міської Думи. Історик вважає погроми наслідком порушення міжетнічного балансу в імперському місті південної України, а також рівноваги між політичною владою та зростаючою економічною потужністю єврейських підприємців. Акцентується на такому призабутому нині чинникові як класова диференціація, що пронизувала єврейську спільноту міста: еліта єврейства мала більше спільного з руським купецтвом та іншими заможними верствами, ніж з єврейськими радикалами та «самообороною»¹⁰.

Українські виміри єврейського питання, зокрема, його роль у політиці місцевої влади на початку 20 ст., лишаються сферою слабкої емпіричної конкретизації. З різних причин ми маємо надто «мало інформації про конкретні обставини життя єврейських громад»¹¹. До того ж, виразно бракує адекватної контекстуалізації проблеми. З наявним фактичним матеріалом часто конфліктують теоретичні схеми та накопичені стереотипи, відтак, прогалини як фактологічного, так і концептуального плану є очевидними.

⁸ Для характеристики етнічного обличчя Катеринослава промовистим є той факт, що у Першому Комерційному училищі імені Миколи II, директором якого був один із провідних українських діячів краю Антін Синявський, євреї склали половину всіх учнів. Див.: Заруба В. Антін Синявський. Життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951). Дніпропетровськ, 2003. 284 с.

⁹ Бистряков А. Хроніка життя євреїв Катеринослава – Дніпропетровська. Альманах «Єврейська старина». 2015. № 2 (85). URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php>

¹⁰ Surh G. The Jews Of Ekaterinoslav in 1905 as seen from town hall: ethnic relations on an imperial frontier. *Ab imperio*. 2003. № 4. P. 217-238.

¹¹ Ibid. P. 237.

НА ТЛІ МІСЬКОГО ПОГРОМНИЦТВА: ЕСКАЛАЦІЯ ПАНІКИ ТА НАСИЛЬСТВА

Катеринославське суспільно-політичне життя на початку 20 ст. позначилося зростанням взаємної ненависті між усіма, кому пощастило жити в цей час: євреями, німцями, поляками, революціонерами, чорносотенцями, діячами українського руху, лібералами, селянами та поміщиками, робітниками та власниками заводів, особливо іноземними, жандармами, агентами «охранки», поліцією, сектантами та православними. Насильство у вигляді пограбувань, убивств і самогубств стало звичайним явищем міського життя на тлі першої російської революції. Вона пройшла у Катеринославській губернії в особливо трагічних і запеклих формах, з боями, катуваннями, стратами, спробами організації вуличних «республік», міжетнічними зіткненнями. У суспільних настроях цього часу вражає поєднання істерії, нездорового ентузіазму, фанатизму і навіть божевілья, яке стало по суті заразною хворобою. Певною мірою ці настрої можна пояснити тим, що після трагічної російсько-японської війни Катеринослав і губернія жили у передчутті великих і страшних змін, які преса все частіше пов'язувала з новою великою європейською війною. Атмосфера страху, тривоги, насильства, терору, чуток про насування війни посилювалася істерикою з приводу кінця світу. Після придушення революції та стабілізації самодержавного режиму апокаліпсису чекали з небес, у буквальному сенсі.

І низи, і верхи суспільства були буквально охоплені панікою довкола комети Галлея. Писала про це й провінційна преса. Чутки про неї почали ширитися задовго до того, як на неї звернули увагу журналісти. 9 лютого 1910 р. у «Біржових відомостях» з'явилася стаття під назвою «Крамольна комета»¹². У селах розмови про вселенську катастрофу стали повсякденними. Її пов'язували з антихристом, світовими війнами, кометами, що падатимуть на землю, зіткненням Землі із Сонцем, сірчаними дощами, сонячними затемненнями, навалами китайців¹³, епідеміями й іншими ознаками завершення історії. Популярні астрономічні уявлення, що проникали із міста у селянський світ, поєднувалися з біблійною апокаліптикою, породжуючи страх, зневіру та тривогу¹⁴.

Паніка вмело підігрівалася вченими та студентами, які курсували губерньськими та повітовими містами з лекціями про комети та хвороби, здатні знищити все живе. Панікери розпускали чутки про всепланетарне отруєння ціаністим калієм, а пройдисвіти продавати «антикометні» таблетки, парасольки та пляшки зі спеціальним повітрям проти отрут комети¹⁵. Про цю комету у травні 1910 р. у с. Каменському Катеринославській губернії прочитав лекцію професор Вищого гірничого училища А.М. Терпігорєв¹⁶. До Катеринослава з лекцією на ту ж тему прибув випускник Петербурзького лісового інституту Соломон Зусер¹⁷. Охочих почути про страшну комету, крізь хвіст якої мала пролетіти Земля, було безліч, лекційні зали були переповнені.

¹² Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпро (ДАДО). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1187. Арк. 84.

¹³ Ibid. Арк. 69.

¹⁴ Heretz L. *Russia On The Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture Under The Last Tsars*. New York, 2008. P. 102-119.

¹⁵ Комета Галлея: паника века. URL: <https://arzamas.academy/materials/491>

¹⁶ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1070. Арк. 202.

¹⁷ Ibid. Арк. 211.

Крім революції, війни з японцями, комети й інших стихійних лих, однією з головних тем міського життя стає націоналізм. У катеринославських громадських лекторіях було прочитано десятки лекцій (з тих, що узгоджувалися з губернатором) на тему націоналізму і дуже мало про православ'я та жодної про самодержавство, що було вельми показовим симптомом¹⁸. Лектори напучували слухачів, що «національність є сукупністю фізичних і психічних рис, що характеризують людську групу, і зумовлена у цієї групи єдність расового кореня та спільність історичних переживань». Нація трактувалася як «наслідок асиміляційної діяльності держави», а націоналізм як «служіння інтересам держави»¹⁹. «Націоналізм, – цитували єпархіальні відомості лідера Всеросійського національного союзу («Всероссийского национального союза», ВНС) П.М. Балашова, – є прагненням досягти найбільшого напруження творчих сил народу в їхньому чистому вигляді»²⁰.

Розуміння нації та націоналізму з акцентом на расово-етнічну чистоту вело до пошуків «чужих» і конструювання образу «внутрішнього ворога» – винуватця всіх бід і криз, «цапа-відбувайла», на адресу якого можна було б спрямувати накопичену ненависть. Для патріотично налаштованих обивателів, «правих» політиків, багатьох представників влади, особливо з нижчих чинів поліції, знайти винних у всіх реальних та уявних бідах було неважко. Це були євреї з їхньою невидимою, повсюдною та підступною змовою проти Росії та всього світу.

Євреї були традиційним об'єктом ненависті, вкрай міфологізованим у масовій свідомості. В Європі ще з часів середньовіччя вони наділялися тим, що Рене Жирар назвав «віктимними ознаками»²¹. Суть у тому, щоб перекласти на жертв відповідальність за соціальну кризу та подолати її шляхом знищення жертв або їх вигнання «з соціуму, який вони “оскверняють”»²². До Росії расистський антисемітизм прийшов вже наприкінці 19 ст.²³ До цього єврейська політика імперії була суперечливою, але відносно толерантною. На відміну від європейської практики виключення євреїв із суспільного життя, у Російській імперії (за указом Катерини II) євреї мусили знайти собі місце серед купецтва чи міщан, тобто отримували станову «прописку». О. Міллер охарактеризував це як форму «правової емансипації» євреїв колишньої Речі Посполитої, які стали підданими російських царів²⁴.

З часом ставлення консервативного соціуму та влади до єврейства погіршувалося. На хвилі загальної політичної кризи, апокаліптичної паніки, архаїзації соціальних стосунків та ескалації колективного насильства євреї виявилися зручними для стереотипних звинувачень. «Гоніння [...] розгортаються переважно в періоди кризи, коли нормальні інститути стають слабкими, що сприяє утворенню натовпів, тобто спонтанних скопищ народу, схильного або повністю замінити собою ослаблені інститути, або чинити на них

¹⁸ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1187. 379 арк.

¹⁹ ДАДО. Ф. 11 Оп. 1. Спр. 1181. Арк. 5.

²⁰ Вступительное слово Председателя «Всероссийского национального союза» Петра Николаевича Балашева на первом Собрании представителей «Всероссийского национального союза». *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. № 13. С. 653-659.

²¹ Жирар Р. Козел отпущения. Санкт-Петербург, 2010. С. 82.

²² Ibid. С. 45-46.

²³ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія. Львів, 2005. С. 77.

²⁴ Міллер А. Империя Романовых и национализм... С. 99-100.

потужний вплив»²⁵. На цьому тлі внутрішня політика з урядових кабінетів вихлюпувалася на міські вулиці, а це завжди є надійним симптомом наближення краху держави. Модерний імперський націоналізм перетворював звичне для східноєвропейських теренів побиття євреїв на ритуал власної маніфестації. Тільки за один тиждень з 18 по 23 жовтня 1905 р. на просторі імперії сталося 610 погромів у 660 містах і селах, було вбито 3,5 тисячі людей, понівечено близько 10 тисяч²⁶.

ПОГРОМИ, ПОГРОМНИКИ ТА ЇХНІ ЖЕРТВИ

Погроми, мотивовані імперським націоналізмом, почалися ще у 80-ті роки 19 ст. Вважається, що вони були спровоковані убивством Олександра II. Пересічні обивателі повірили чуткам про причетність євреїв до цього злочину²⁷. Утім особи єврейської національності і справді були серед змовників, що в очах погромників цілком виправдовувало їхні акції.

У цьому контексті перший масштабний погром у Катеринославі відбувся в 1883 р. Загинули десятки людей, було вщент розтрито крамниці, будинки, квартири та синагога²⁸. Місто з моменту свого заснування складалося як поліетнічний простір, тож за сто років призвичаїлося до відносно толерантної міжетнічної та міжконфесійної атмосфери. Тому більшість законослухняних мешканців сприйняла ці трагічні події як соціальну та моральну катастрофу. Єпархіальна влада виступила із різким засудженням «немирних людей» – свавільників і розбишак, яким, за словами о. ректора семінарії, темна сила навіяла намір чинити зло євреям в ім'я Бога²⁹. Проте провінційний соціум щодали більше звикав до атмосфери расизму, націоналізму, ненависті, страху та насильства, а насадження масових конспірологічних фобій стало державною політикою.

Погроми 1905 р. відбувалися на тлі нагнітання антиєврейської риторики з боку верхньої влади, але безпосередньо були спричинені революцією, хаосом, ксенофобією, відчуттям уседозволеності та навіть своєрідною інтерпретацією Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Снували чутки, що сам цар закликав бити євреїв, інтелігентів, студентів і решту ворогів Росії³⁰. Євреї для вуличної юрби були очевидною причиною усіх негараздів, а погроми – легким і майже законним засобом «втамувати спрагу до насильства»³¹. Повсякдення єврейського погрому на Катеринославщині відображалося у кримінальних справах, що відкривалися на його найбільш заповзятих учасників.

Задля занурення в плин погромницької буденності наведемо кілька історій.

²⁵ Жирар Р. Козел отпущения... С. 28.

²⁶ Бердников Л. Николай II и евреи. Заметки по еврейской истории. 2022. № 5-7 (238). URL: https://z.berkovich-zametki.com/y2022/nomer5_7/berdnikov/

²⁷ Державний архів Одеської області, м. Одеса (ДАОО). Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3149. 60 арк.

²⁸ Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава...

²⁹ Разногорский М., прот. Слово, произнесенное в Екатеринославском кафедральном соборе 23 июля – в 7 неделю по Пятидесятнице, по случаю происшедших в городе беспорядков. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1883. № 15. С. 278-281. Надалі з 1905 року по 1912 рік позиція катеринославського православного духовенства радикалізувалася в правому напрямку, але місцевий «церковний антисемітизм» є предметом окремої студії.

³⁰ Кудінов Д. Историчний дискурс причин єврейських погромів в Україні... С. 85-94.

³¹ Жирар Р. Козел отпущения... С. 34.

20 липня 1905 р. відбувся погром у Катеринославі. За свідченням Вульфа Фрідмана та Єрухима Сосенка, «поліція допомагала громити на підставі заяви погромників, що «євреї нападають на руських»...Не було помітно ані поліції, ані нічної охорони і ніхто не з'явився, щоб припинити насильство та грабунок». Після скарги пристава Сосенко дістав відповідь: «На нас ллють кислоту, в нас стріляють, терпять і ви». Далі Сосенко розповідав: «Я повертався додому і побачив кількох чоловіків на чолі з квартальним наглядачем, а неподалік 50-60 каменярів. Наглядач звернувся до охорони зі словами: “Ось йде жиденя”. Один з охоронців підбіг до мене і запитав: “Ти жид”? Я відповів, що руський. “Ти брешеш” – сказав мені охоронець і батогом двічі вдарив мене по спині. Я кинувся втікати, а охоронець – переслідувати мене»³².

За розповіддю Йосифа Мільруда: «Увечері 20 липня біля 7 години я почав збирати товар, щоб зачинити рундук на Троїцькому базарі. В цей час юрба чоловік двадцять підбігла до мене і з криками “бий жидів” почала мене бити. Неподалік стояв городовий, який не надав жодної допомоги. У кого шукати захисту? Трьох осіб, які мене били, я добре знаю, вони м'ясники, я бачу їх щодня»³³.

Юдель Айзенберг: «Коли мене били, поруч проїжджав кінний поліцейський чи козачий патруль, але нічим мені не допоміг». За розповіддю Абрама Ариста, кінний городовий особисто вів в атаку на євреїв натовп вуличних розбишак. Як заявив Микита Кобець, на Троїцькому ринку «50 хуліганів із криками “бий жидів” почали кидати каміння у лави, не розбираючи, де лавка євреїв, а де руських. Побачивши, що небезпека загрожує всім нам, я крикнув, щоб торговці з'єдналися для відсічі, сталося звалище. Я знаю, що постраждали не лише євреї, а й кілька руських»³⁴.

Погроми щоразу ставали більш ідеологічно аргументованими. Патріотичним обґрунтуванням знаменитого катеринославського погрому в середині жовтня 1905 р. стала промонархічна маніфестація. Її ініціатори несли портрети царя, виголошуючи, що вони захищають самодержавство від євреїв. Ті нібито збирали гроші «на труну самодержавству»³⁵. Чи відбувалося насправді театралізоване євреями прощання з самодержавством – невідомо. Ймовірно на тлі хаосу революції траплялося різне. Проте зумисне ширення антиєврейських чуток мало підігрівати народну ненависть, роздмухувати ксенофобію, «праведний гнів», і це спрацьовувало.

Так, 19 і 20 жовтня 1905 р. у Нікополі було розтроволено 34 крамниці та пограбовано 32 будинки, жертви були як серед євреїв, так і серед їхніх кривдників, бо майбутні жертви не чекали склавши руки, а створювали загони самооборони. В акті обвинувачення проти 27 «громил» викладалася така історія. «Причиною погрому була нахабна поведінка євреїв щодо руських, що проявилася особливо різко останнім часом, а також антиурядові маніфестації їхні з викриками “геть царя”, що супроводжувалися пострілами з револьверів; такими маніфестаціями євреї збурили проти себе руське населення Нікополя, що й без цього ставилося до них недоброзичливо. Погромники, вчинивши погром, кричали “Нехай живе білий Цар, жиди добилися свободи та червоного царя,

³² ДАДО. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 3, 4, 7, 8, 9.

³³ Ibid. Арк. 3, 4, 7, 8, 9.

³⁴ ДАДО. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 3, 4, 7, 8, 9.

³⁵ ДАДО. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 2а. Арк. 162.

треба бити жидів". Деякі євреї вирішили відкупитися від громил. Руські купці також давали гроші задля припинення погрому, але, забравши гроші, погромники продовжували громити. Вони громили через племінну ворожість до євреїв». У справі мовилося також про те, що гроші відбирали не лише у євреїв, але й у «руських» підприємців, врешті-решт, загін погромників був розігнаний «лівими» робітниками місцевого заводу³⁶.

Винуватці дістали майже символічне покарання, що було пом'якшене як лояльністю суду, так і заступництвом зі столиці. У вирокі говорилося, що вони «керувалися не корисливими чи особистими мотивами, а були спровоковані на вчинення злочину нахабною поведінкою єврейської молоді...». Руські люди Нікополя просто не витримали викриків «Геть самодержавство», бо це ображало патріотичні почуття. Звинувачуваних судовий вирок зобразив справжніми героями-патріотами, що встали «на захист ідей монархії, освячуваної як ученням Церкви, так і віковою історією руського народу»³⁷. Зауважимо, що більшість підсудних на питання анкети про «народність» назвала себе малоросами, решта – руськими, один – білорусом³⁸.

Дослідники відзначають, що «православно-монархічні чорносотенні ідеї знаходили широку підтримку серед селянства», яке охоче брало участь в антиєврейських акціях³⁹. Щоправда, не стільки через любов до монархії, скільки через нагоду безкарно пожитися чужим добром⁴⁰. Цей неприємний факт до такої міри непопулярний поміж вчених, що змушує продукувати сміливі гіпотези, ніби антисемітська пропаганда мала вплив лише на зрусифікованих селян⁴¹. Це звісно не так, ці фактори були мало пов'язані між собою. Селяни з довколишніх сіл приїжджали до Катеринослава на підводах за єврейським добром. Вони звідкись дізнавалися про майбутній погром: або від земляків з імперсько-патріотичних організацій, або із сільських чуток.

Погроми, мотивовані ненавистю до євреїв, тим не менш, не мали винятково антисемітського характеру. В них перепліталися найрізноманітніші чинники та мотиви, а постраждалими були не лише євреї. Жертвою ставав кожен, хто траплявся під руку оскаженілим погромникам, не міг відкупитися від грабунку та побиття, мав підозрілий вигляд, себто, був схожий на студента, революціонера чи інтелігента. Між погромниками та робітниками заводів і фабрик («укривачами євреїв») спалахували сутички та вуличні бої, євреї організували мілітаризовану самооборону, яка захищала єврейські будинки та квартали, а в безладі бійок і розбою, що стали звичним тлом міського побуту, фіксувалася навіть участь євреїв у погромі інших євреїв⁴². Етнічність у відвертому криміналі часто відходила на другий план.

³⁶ ДАДО. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.

³⁷ Ibid. Арк. 156.

³⁸ Ibid. Арк. 404.

³⁹ Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ століття (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис... докт. іст. н. Дніпропетровськ, 2009. С. 242.

⁴⁰ Доценко В. Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр.... С. 100-103.

⁴¹ Самарцев І. Чорносотенці на Україні (1905-1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 91. Як зазначив Д. Кудінов, роль селян у єврейських погромах була незручною темою і в радянській історіографії, щоправда, з інших причин. Див.: Кудінов Д. Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні... С. 92.

⁴² ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 75.

Погромам співчували окремі представники катеринославської влади, а нижні чини поліції залюбки брали в них участь. Як, наприклад, кінна поліція, що 17 вересня 1905 р. розігнала пострілами натовп євреїв біля хоральної синагоги. Городові запідозрили (так вони згодом пояснювали), що під виглядом релігійного зібрання відбувається мітинг єврейських соціал-демократів. Було поранено декількох людей, але ніхто не був покараний⁴³. Між законом і політичною доцільністю влада обирала друге, сприяла свавіллю під правильними політичними гаслами, що підважувало самодержавний режим, ставило під сумнів його легітимність.

Події 1905-1907 рр. завдали величезного удару по народній психології. Суспільство почало дуже спокійно ставитися до убивств, особливо політичних, скоєних з помсти за народні кривди та страждання. Принаймні, убивці зазвичай так пояснювали розстріли вуличних поліцейських і регулювальників руху. Кримінальних справ про політичних терористів було заведено величезну кількість⁴⁴. Ліквідація революціонерами чиновників, городових і квартальних не викликала жодного співчуття до жертв. Терор і революційне насильство щодо будь-яких представників влади захоплено віталися громадськістю, а самі терористи поставали в ореолі героїв і народних месників⁴⁵. «Терористичні акти уявлялися вираженням законного народного обурення, а урядові репресії у відповідь – неприпустимим насильством», – писав з цього приводу Сергій Ольденбург⁴⁶. Пастирі обговорювали проблему ескалації насильства на єпархіальних зібраннях і почувалися безсилими щось вдіяти. «Тепер не будь-яке убивство є злочином, тепер нам розповідають, що убивства є героїчним подвигом, якщо вони спрямовані проти старого деспотичного режиму»⁴⁷.

Переслідування євреїв трактувалося «правими» як зворотній бік революційного терору⁴⁸. Офіційно схвалюване насильство виправдовувалося помстою за убивства чиновників і поліцейських, у кожному революціонерові бачили єврея, а в кожному єврееві – революціонера. Реальність, як видавалося, певною мірою підтверджувала цей стереотип. За даними катеринославського охоронного відділення, більшу частину списку організації есерів міста складала особи з єврейськими прізвищами⁴⁹. Кожен з них був морально підготовлений партією до скоєння убивства заради високої мети, у тому числі, вбивства своїх друзів, родичів і батьків, що не приймали революційних ідеалів⁵⁰.

На наш погляд, глибинним джерелом єврейських погромів у Катеринославі та губернії була традиційна масова ксенофобія, заохочувана радикальними правими силами. Вона виявила себе у той момент політичного розвитку, коли

⁴³ ДАДО. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 41.

⁴⁴ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 499. 25 арк.; Спр. 441. 11 арк.

⁴⁵ *Поляков С.И.* Отношение либералов к тактике террора в революции. *Демократична революція 1905-1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення.* Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2005 р.). Дніпропетровськ, 2005. С. 65.

⁴⁶ *Ольденбург С.* Царствование Николая II. Москва, 2003. С. 379.

⁴⁷ Третье пастырское собрание в г. Екатеринославе. *Екатеринославские епархиальные ведомости.* 1912. № 17. С. 792.

⁴⁸ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 449. 25 арк.

⁴⁹ Жандармерия и охранка. Конец XIX – начало XX в. Сборник документов государственных архивов Украины / Сост. В. Ченцов, А. Козина. Днепропетровск, 1996. С. 69.

⁵⁰ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 707. Арк. 25.

імперська влада, що мала би в теорії стримувати «месників», виявилася ослабленою як революційним процесом, так і власною нерациональністю в етнонаціональній політиці. В Україні давня неприязнь до євреїв, укорінена ще в суспільно-економічних реаліях Речі Посполитої, збіглася із цілеспрямованою антисемітською пропагандою проімперських правих сил і вираженим урядовим антисемітизмом. Це принесло свої наслідки.

Порушуючи питання про міру співучасті катеринославської влади у погромах, варто відзначити: судячи з локальних даних, що ми дослідили, губернське керівництво не було ініціатором чи симпатиком погромницького руху. Міська дума, як показує у своїй розвідці Джеральд Сур, дотримувалася загалом помірковано-ліберальних позицій, крайні праві сили в ній не мали вирішального голосу⁵¹. Єврейські промислово-фінансово кола мали тісні кредитні й особисті зв'язки з губернською адміністрацією, чиновництвом, дворянством і навіть духовенством, які зовсім не були зацікавлені в економічній дезорганізації та хаосі.

Факт участі в актах вуличного насильства окремих представників адміністрації (зазвичай рядових поліцейських) впливав із атмосфери масового антисемітизму. Інакше кажучи, залучення представників місцевої влади в антисемітські акції відбувалося на тих низових рівнях, де стиралася межа між владою та натовпом, де нижні чини поліції й антисемітськи налаштовані вуличні активісти діяли в єдиному пориві «народного гніву». Усе це, звісно, посилювалося особистим антисемітизмом самого імператора та деяких його урядовців, наприклад, міністра внутрішніх справ В.К. Плеве та його наступників (зокрема, П.М. Дурново), а також у цілому антиєврейським урядовим курсом. Потужність антисемітського лоббі у Петербурзі можна оцінити з того факту, що уряд пожертвував очевидними торгівельно-економічними вигодами відносин із США, які вимагали скасувати дискримінаційні обмеження, заради можливості безперешкодно уперсуджувати євреїв⁵².

Антисемітські акції в Катеринославі у 1905 р. підтримувалися та координувалися катеринославським охоронним відділенням всупереч волі і позиції губернатора О.Б. Нейгардта. Рапорти керівника «охранки» до Департаменту поліції у Петербурзі не лишають у цьому сумнівів⁵³.

«Попри розмах міського насильства в 1905-1906 рр. монархія й надалі сприяла антисемітським настроям», упевнено крокуючи до повного «морального суїциду»⁵⁴. Після придушення революції, носіями системного офіційного антисемітизму стали катеринославські чорносотенці, поміж яких, окрім низки відомих священників, включаючи єпископа Катеринославського, було чимало поліцейських і чиновників. Першими чорносотенцями у губернії стало декілька службовців із силових органів: судовий слідчий, жандарм і справник. О.І. Дубровін особисто опікувався питанням утворення Катеринославського

⁵¹ Surh G. The Jews Of Ekaterinoslav in 1905... P. 217-238.

⁵² Президент Рузвельт з приводу єврейського питання в Росії написав спеціального листа Миколі II, але безрезультатно. Див.: *Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш.* Сергей Юльевич Витте и его время. Санкт-Петербург, 2000. С. 195.

⁵³ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904-1905-1906 (К 20-ти летнему Юбилею революции 1905 г.). Екатеринослав, 1924. С. 329-334.

⁵⁴ Див.: *Portnov A.* Dnipro: An Entagled History of a European City. Boston, 2022. P. 103.

відділу «Союзу російського народу» («Союза русского народа»)»⁵⁵. Якщо «Україна стала одним із центрів чорносотенного руху самодержавної Росії»⁵⁶, то Катеринославщина, без сумніву, була однією з найбільш твердих осередків цього центру. За даними дослідників, «у Катеринославській губернії нараховувалося 13 відділень “Союза русского народа” загальною кількістю 17 386 членів»⁵⁷. Крім СРН, катеринославські чорносотенці були представлені низкою дрібніших організацій, які часом дружили, а часом ворогували між собою.

Суто формально, як інституції, вони не мали стосунку до організації перших єврейських погромів на Катеринославщині в 1905 р., бо ще не оформилися в партію та не завели власних бойовиків. Як відомо, лише в кінці листопада 1905 р. виникла головна рада СРН, у грудні «союзники» були прийняті імператором, а губернські відділення почали відкриватися лише взимку 1906 р.⁵⁸ У подальшому антисемітські акції проводилися чорносотенцями різних партій. Вони були вже не спонтанними та хаотичними, а теоретично обґрунтованими. «Антисемітизм, – писала катеринославська “Русская Правда”⁵⁹, – настільки ж законне природне почуття стихійної расової антипатії, як ненависть вільнолюбивих американців до чорношкірих. Антисемітизм, як характерна ознака кожної раси, що не втратила інстинкту самозбереження і виробила власний кодекс моралі, не має потреби в будь-яких виправданнях. В моралі усіх релігій є щось органічно вороже духові єврейства»⁶⁰.

Крім євреїв і революціонерів, катеринославські чорносотенці боролися з лібералами, та з усіма, хто підозрювався у недостатній лояльності до правих і монархічних ідей, хто був помічений у симпатіях до євреїв, і навіть з тими місцевими посадовцями, хто невиразно виявляв свою любов до самодержавства. Одержимість єврейською змовою мала масовий ірраціонально-маніакальний характер, а сліди змови обивателі вбачали буквально в усьому. В Катеринославі ширилися чутки, що євреї з ритуальною метою вирізають християнські родини, вбивають і катують черниць Знаменівського монастиря та випадкових нічних перехожих руської національності. Знаходилися й «свідки» цих злочинів⁶¹.

Параноїдально-панічні настрої були незмінним складником масової психології, особливо в містах із численною єврейською громадою. Влада анітрохи не перешкождала роздмухуванню істерії, радше навпаки. Власне, й сам імператор був палким прибічником ідеї всесвітньої єврейської змови, і навіть певний час визнавав автентичність і правдивість «Протоколів сіонських мудреців»⁶². Ось прикметна ілюстрація антисемітського психозу. В 1912 р. одна з мануфактур

⁵⁵ *Омелянчук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.) Киев, 2000. С. 39.

⁵⁶ *Самарцев І.* Черносотенці на Україні... С. 91. Наприклад, архієпископа Волинського Євлогія, який вперше прибув до місця свого служіння в 1914 р., напередодні війни, вразило те, що практично всі священнослужителі його єпархії були офіційними членами СРН. «Кафедральний протоієрей прямо мені заявив: “Ми всі чорносотенці”». Див.: *Митрополит Евлогий.* Путь моей жизни. Москва, 1994. С. 226.

⁵⁷ *Омелянчук И.В.* Черносотенное движение... С. 39

⁵⁸ *Степанов А.Д.* Черная сотня. Взгляд через столетие. Санкт-Петербург, 2000. 146 с.

⁵⁹ Її засновником і видавцем був І.В. Тищенко, до складу редакції входили М.А. Дулін, Г.С. Майборода, І.Р. Яценко, П.Я. Попов, М.І. Курилов та ін.

⁶⁰ К єврейському вопросу. *Русская Правда.* 1911. 21 июня. С. 2.

⁶¹ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации... С. 329-334.

⁶² *Бердников Л.* Николай II и евреи...

випустила на честь ювілею перемоги над Наполеоном носові хустки, на яких було зображено Олександра I. Це дуже обурило симпатиків монархії і вони поскаржилися до Департаменту поліції, знайшовши у цьому єврейське шкідництво. Євреї буцімто змовилися у такий спосіб спаплюжити царський образ. Поліція займалася цієї справою півроку, з'ясовуючи чи кривдить честь імператора подібне використання хусток. Було вирішено, що єврейські зловмисники таки схильні вдатися до ритуального спаплюження августійшого образу, «особливо у місцевостях з іноземницьким населенням, що може використовувати хустки із зображенням Високих осіб з метою неприпустимого блюзнірства»⁶³. Маленькі хустки були заборонені, натомість поліція рекомендувала хустини широкого формату з тим же зображенням⁶⁴.

ЧОРНОСОТЕНЦІ, ЄВРЕЇ ТА МІСЦЕВА ВЛАДА

На такому тлі стрімко розвивалася культура доносу. Пошук «внутрішніх ворогів» (байдуже, міфічних чи реальних) сприймався як вияв справжнього патріотизму. Передовсім чорносотенці доносили на представників адміністрації, які нібито співчували євреям. У листі до губернатора (підписаному «Русские») патріоти, що працювали на вугільному руднику, скаржилися на беззаконня місцевого пристава. «У нього на копальні проживають незаконно євреї. Нам, жителям дикою здалася поведінка представника влади. У нього єврей – людина, а решта – ніщо. Написане [просимо] перевірити тільки інкогніто, бо всі приховують правду і пристав буде тоді правий»⁶⁵. Слов'яносербський повітовий справник у звіті губернаторові назвав відомості анонімки «неправдоподібними»⁶⁶. Те саме сталося з доносом селянина Лаврентія Безсіркіна, працівника Олександрівського рудника та члена «Союзу російських робітників» («Союза русских рабочих», СРР), який звинуватив своїх начальників у лайці на адресу царя. Донощика було звільнено «за нетверезу поведінку і грубе поводження з керівництвом», а «союзники» отримали від губернатора догану за те, що заступаються за своїх скандальних і нетверезих членів, що зображають із себе патріотів⁶⁷.

Доноси писалися і на тих чиновників, що поводитися недостатньо благочестиво. Члени СРН Ново-Спасівського відділення Маріупольського повіту звинуватили всю місцеву поліцію та адміністрацію у невідвідуванні богослужінь, зокрема, у дні народження та коронації членів царської родини⁶⁸. Урядник поліцейської варти О. Крайнів мусив виправдовуватися: «6 травня я перебував у справах служби у Маріуполі і тому не був тоді присутнім на літургії та молебні в церкві. 14 і 25 травня я на літургіях і молебнях у Ново-Спасівці був, але, мабуть, не був помічений членами місцевого відділення СРН. Можливо, що союзники перебували на той час не в одній зі мною церкві, бо у Ново-Спасівці є цілих три»⁶⁹. Член катеринославського СРН К. Січкарьов скаржився єпископові Агапіту та

⁶³ Жандармерия и охранка... С. 119.

⁶⁴ Ibid. С. 120.

⁶⁵ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 662.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 100-100а.

⁶⁸ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 70.

⁶⁹ Ibid. Арк. 80.

губернаторові на поліцію, яка допускає «єврейські розваги» на новий рік (клуби, танці, видовища тощо)⁷⁰.

Жертвами патріотичної пильності ставали і представники Церкви. Бахмутському повітовому справнику надійшов донос на о. Помпея Гонтаревського. Він обвинувачувався у «лівих» поглядах, дружбі з євреями та служінні панахиди «борцям загиблим за свободу 9 січня 1905 р. в Петербурзі». Розгляд тривав кілька років, патріоти дошкуляли поліції, церковній і світській владі новими подробицями злочинів о. Помпея. Зрештою, справа була ретельно розслідувана і на користь священника виступив Департамент поліції. З'ясувалося, що панахида про загиблих 9 січня справді була відслужена, але з дозволу поліції та військового начальства, формулювань про борців за свободу не було, консисторія не знайшла у діях свого священника канонічних провин. «Лівизни» у поглядах пастиря також не було виявлено, а дружба з євреями поліцією пояснювалася пастирським гуманізмом: «Серед євреїв він користується популярністю за те, що в 1905 р. під час єврейського погрому переховував протягом декількох днів одне єврейське сімейство і тим самим врятував його від смерті». У результаті, попри невдоволення патріотів, пастиря було повністю виправдано⁷¹. Траплялися і публічні доноси на священників у чорносотенній пресі. У березневому номері «Русской Правды», наприклад, з'явився «лист до редакції», в якому о. Автоном Татарський обвинувачувався у відмові служити панахиду за вбитим імператором Олександром II у школі, куди священника запросив ймовірно хтось із вчителів⁷².

Чи була подібна діяльність чорносотенців щодо пропаганди офіційного російського націоналізму успішною? Відповідь очевидна. Інтелігенція цуралася крайніх правих рухів, вважалося страшною ганьбою хоч якось із ними стикатися. Директор Другого катеринославського комерційного училища В. Якунін написав донос на своїх педагогів. Вони відмовилися святкувати п'ятдесятю річницю початку Великих реформ «через те, що при комерційному училищі імені Государя Імператора Миколи II передбачалося урочисте відкриття пам'ятника Царю-Визволителю Імператору Олександрові II і можливо, що на урочистостях могли бути присутніми представники адміністрації, і значить урочистостям був би наданий патріотичний характер. Натомість було ухвалено влаштувати святкування в училищі з тенденційним підбором рефератів і віршів. [Були] різкі протести проти участі учнівського оркестру, що був з екскурсією в Юзівці на параді 23 квітня в день Тезоіменитства Її Імператорської Величності Імператриці, зважаючи на те, що учні грали на параді гімн і брали участь у параді з козаками та солдатами. Думка про "ганебність" мого дозволу навіювалася й учням. Вважаю за необхідне відзначити неодноразові протести представників об'єднаної організації проти спільної шкільної молитви, щоб зменшити її значення у шкільному житті...»⁷³ Вчителі, які вчили дітей, що підтримувати офіційний націоналізм ганебно, були звільнені.

Якщо інтелігенція не могла стерпіти перебування поруч із членами СРН, то селянським і міським низам був зрозумілим лише один аспект чорносотенної

⁷⁰ Ibid. Арк. 755.

⁷¹ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1070. Арк. 85-103.

⁷² Письмо в редакцию. *Русская Правда*. 1911. 10 марта. С. 3.

⁷³ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1184. Арк. 3, 8.

ідеології – любов до царя та ненависть до євреїв. Зациклившись на викритті єврейської змови, нервуючи місцеві еліти істериками та пошуками таємних ворогів імперії (міського голову І.Я. Езау довели до того, що він виштовхав активіста СРН Д.М. Олівея з будівлі міської управи)⁷⁴, катеринославські чорносотенці симулювали бурхливу діяльність, відкриваючи численні сільські філії своїх організацій. Це мало підкреслювати їхню «народність» для одержання урядових субсидій. Вірнопідданські «адреси», що надсилалися до Петербургу від селян із СРН, творили ілюзію народної любові до монарха. «Ми, мешканці села Шолохово Катеринославського повіту, зібравшись 11 січня і відслуживши молебень за здоров'я та благоденство Государя Імператора, просимо Ваше Превосходительство, покласти до ніг нашого улюбленого Монарха наші віднопідданські почуття»⁷⁵.

Влада терпіла та побоювалася патріотів, але на практиці мало сприяла і не дуже співчувала. Судячи з документів про діяльність крайніх правих у губернії, імперські сили (в особі «Союза Русского Народа», «Союза русских рабочих», «Двуглавого орла» й ін.), не лише в очах інтелігенції, робітників, селян і ділових кіл, але й губернської адміністрації, – користувалися лихою репутацією навіжених, донощиків і скандалістів. Попри показову побожність, вони не були зразками моральності, а корупція, злочинність і скандали в їхніх лавах були звичайнісінькою справою. Варто хоча б навести приклад гучної історії з відомим місцевим активістом Віктором Лутковським. У контексті маргіналізації та занепаду правого радикального руху вона досить типова⁷⁶.

Лутковський був редактором газети «Двуглавый орел», що видавалася у Катеринославі структурою під такою ж назвою. У газеті він займався тим самим, що й інші: шукав і викривав ворогів. Останніх знайдено поміж адміністрації низки підприємств. У відповідь на публічні доноси власники заводів і фабрик почали звільняти робітників-чорносотенців⁷⁷. Оскільки справа дійшла до масових звільнень, «Двуглавый орел» вирішив поступитися принципами, примиритися з підприємцями й усунути Лутковського з посади головного редактора своєї газети. Навіть своїми одностайними він характеризувався як «найвищою мірою шкідлива і неблагородна людина з дуже темним минулим».

Однак патріот не вгамувався, а заснував свою газету під майже такою самою назвою – «Орел двуглавый», де і продовжив свою викривальну діяльність. «Орловці» попросили «Русскую Правду», що належала СРН, спростувати тексти Лутковського, але дістали відмову. Тоді вони звернулися до губернатора, як до людини, якій надано «Владу нашим Царем Батюшкою карати подібних зловмисників»⁷⁸. На губернатора підлабузництво не справило враження і він порадив обом сторонам конфлікту звернутися до суду «в порядку приватного звинувачення»⁷⁹. Тоді «Двуглавый орел» розпочав кампанію в пресі. Було розшукано колишнього катеринославського поліцейського Фелічкина, який надрукував у газеті інформацію, що Лутковський – фальшивомонетник, котрий переховувався від суду⁸⁰.

⁷⁴ Корнеева Н.М. Александр Львович Караваяев. URL: http://www.hrono.ru/statii/2005/karavaev_al.html

⁷⁵ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 14.

⁷⁶ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1240. 37 арк.

⁷⁷ Ibid. Арк. 7.

⁷⁸ Ibid. Арк. 11.

⁷⁹ Ibid. Арк. 7.

⁸⁰ Ibid. Арк. 17.

З Фелічкіним у Лутковського стосунки не склалися віддавна. У 1912 р. поліцмейстер заборонив йому продавати на місцевому ринку «Озерці» листівки із зображенням вбитого Андрія Ющинського та надписом: «Замучений жидами з ритуальною метою отрок» («Умученный жидами с ритуальной целью отрок») ⁸¹. Прокурор Одеського окружного суду із задоволенням підтвердив інформацію про його злочинне минуле, заявивши, крім того, що «лікарі знайшли в Лутковському ознаки прогресуючого паралічу мозку» ⁸². Останню крапку у знеславленні чорносотенного лідера поставила колишня дружина. За її словами, чоловік схибнувся на винайденні вічного двигуна та мареннях про зміну полюсів планети ⁸³.

У цій справі Лутковський програв не лише особисто: в ході скандалів, що тривали кілька років напередодні Першої світової війни, було повністю дискредитовано монархічний рух у губернії. До цього доклала зусиль і місцева влада. Новий редактор «Двуглавого орла» нарікав на «цілковиту відсутність коштів» і просив читачів давати до газети платні оголошення ⁸⁴. Охочих фінансувати погромників було мало.

Попри те, що Росія, за висловом Б.Натанса, була країною з «глибоко укоріненим антисемітизмом» ⁸⁵, говорити про послідовну та систематичну антисемітську політику губернської адміністрації немає підстав. Щонайменше, вона не показувала фанатизму, а подеколи намагалася попередити погроми. Ще в травні 1905 р. Департамент поліції розіслав циркуляр губернаторам, міським головам і начальникам жандармських управлінь, в якому мовилося про те, що якісь сили поширюють поштою листи із закликами «до насильства над євреями». «Подібна агітація здатна без будь-якого істотного приводу спричинити гостре зіткнення між християнами та євреями і мати вельми сумні наслідки». Департамент просив губернаторів «звернути особливу увагу на необхідність не допускати на території підопічної губернії появи вказаних листівок» ⁸⁶.

У лютому 1907 р. катеринославський губернатор розіслав начальникам поліції розпорядження. «З огляду на отримані Міністерством внутрішніх справ відомостей, що на 14 лютого очікується нібито повсюдне влаштування єврейських погромів, вимагаю під Вашу особисту відповідальність прийняти найбільш рішучі заходи щодо попередження будь-якого порушення порядку» ⁸⁷. Губернська влада, при усій її амбівалентності у ставленні до єврейського питання, була єдиною силою, здатною впоратися з погромниками в умовах революційної анархії. Деякі найбільш огидні акції розслідувалися поліцією, яка, щоправда, вела слідство мляво та намагалася обілити репутацію СРН, переклавши відповідальність на «невідомих борців» з єврейством. Наприклад, у березні 1908 р. Департамент поліції вів справу про прокламації, що поширювалися у Катеринославі, в яких «населення закликалося до побиття євреїв». Листівки були ілюстровані малюнками убивств. У секретному донесенні

⁸¹ Жигмайло Л. Лиха вигадка. *Дніпрові хвилі*. 1912. 18 апреля, № 8. С. 124.

⁸² ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1240. Арк. 22.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibid. Арк. 36.

⁸⁵ Натанс Б. За чертой... С. 8.

⁸⁶ Жандармерия и охранка... С. 62.

⁸⁷ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 544. Арк. 51.

акцентувалося на тому, що прокламаторами не могли бути члени СРН, бо ті нібито вели боротьбу з єврейством мирними засобами. Це були «інші, більш рішучі люди, упевнені в необхідності перерізати усіх “жидів”»⁸⁸.

Одні губернські начальники відкрито симпатизували ентузіазму СРН, наприклад, А.М. Клінгенберг з дружиною Є. Катеринич, яка була членом «Київського клубу російських націоналістів» («Киевского клуба русских националистов»). Інші дотримувалися більш прагматичної позиції. Наприклад, К.М. Шидловський⁸⁹, що був на посаді губернатора в 1907 р., у секретному листі міністрові внутрішніх справ писав: «Антисемітизм, можливо, навіть корисний у нашій місцевості, коли він проводиться приватними особами чи громадськими діячами, але він нетерпимий у діяльності осіб урядових. У містах Катеринославської губернії величезний відсоток жителів – євреї, і вияв до них недоброзичливості, презирства та упередженості – річ неприпустима та небажана»⁹⁰. Він наполягав на звільненні чиновників, які публічно і навіть у приватній розмові з самим Шидловським висловлювали бажання «різати євреїв». Тиск на місцевих «заможних і спокійних» євреїв названо у листі «цілком безглуздим, а частково і шкідливим»⁹¹. При цьому обережний і стриманий Шидловський був одним із ініціаторів створення у підвідомчій йому губернії СРН⁹².

Зауважимо, що сам імператор неодноразово надсилав єврейським громадам Катеринославської губернії листи подяки за вираження вірнопідданських почуттів. Точно такі ж листи він надсилав і катеринославським членам СРН, що, звичайно ж, збивало місцеву владу з пантелику та не дозволяло проводити послідовну політику щодо євреїв⁹³.

Губернські чиновники дозволяли собі мати власну думку щодо цього питання та сміливо висловлювали його керівництву. У зв'язку зі згаданою вище історією з розгоном «мітингу» біля синагоги (у жовтні 1905 р.) старший чиновник за особливими дорученнями при катеринославському губернаторові, доповідав до Міністерства внутрішніх справ, що в цьому заворушенні була винною сама ж поліція: «У відправці городових, коли в цьому не було ще жодної потреби, у кінному проїзді їх крізь величезний натовп на єврейській вулиці, що роздратував людей. Приставу має бути відомо, який вплив на юрбу взагалі, а тим більше поблизу молитовного місця, має присутність вершників». Городовий, який вчиняв арешти, названий у звіті «безграмотним і невмілим», «не здатним навіть припустити, до чого це призведе». Дії поліції названі «безглуздим набігом кінних городових без будь-якого наказу...» «Кінні городові дозволяють собі антисемітські витівки..., діючи до озвіріння; б'ють нагаєм і загрожують револьверами перехожим і навіть тим, хто був на балконах будинків, де не було жодного натовпу; вкрай недисципліновані та небезпечні городові здатні творити радше безлад, ніж порядок...»⁹⁴.

⁸⁸ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 355.

⁸⁹ Костянтин Шидловський був на посаді губернатора в 1909-1910 рр.

⁹⁰ Союз Русского Народа. По материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. / Сост. А. Черновский. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1929. С. 390-393.

⁹¹ Ibid. С. 393.

⁹² Омелянчук И.В. Черносотенное движение... С. 39.

⁹³ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 66, 79, 90.

⁹⁴ ДАДО. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 38.

Цей же чиновник, розслідуючи іншу справу, про погром у місті 20 липня 1905 р., дійшов такого висновку: «Перебійнос – брандмейстер носить поліцейський мундир і виголошує промови, що виправдовують прояви племінної ворожнечі». «Свідчення заявників про прийняття поліцією позиції нападників говорить, якщо не про співчуття та потурання побиттю євреїв..., то, щонайменше, про грубу безвідповідальність і невміння орієнтуватися у подіях». У рапорті йшлося про те, що мешканці Катеринослава в цілому неприхильні до «чорної сотні», та висловлено прозорий натяк на пряму участь поліції в єврейських погромах: «Якщо припустити, що це були не хулігани, а агенти поліції, то побиття євреїв було б ще більшим злочином»⁹⁵.

Звісно, не всі поліцейські у місті були антисемітами, ліберальні віяння торкнулися і силового відомства, про що промовисто свідчить інцидент з відкритим листом катеринославських приставів у газеті «Придніпровський край». У ньому висловлювався протест проти поліції Курська, яка жорстоко розігнала опозиційний мітинг учнів 12 лютого 1905 р. Курські поліцейські названі такими, що забули «Бога та совість». Катеринославські пристави отримали відповідь від колег у душі часу: подія з катуванням учнів була вигадана єврейською пресою. «Ви чомусь повірили брехливим вигадкам, викладеним у газеті кореспондентом єврейського походження, а не урядовому повідомленню... Ви не маєте жодного права заохочувати чи осуджувати наші вчинки, для цього ми маємо своє начальство». Висловлено пораду «не виявляти своїх гуманних почуттів у таких справах, про які не відомо з вірогідних джерел». Катеринославські поліцейські «не варті високого звання чинів поліції». Губернській владі також дісталось від столичних чиновників. Міністр внутрішніх справ не міг зрозуміти, як губернатор міг допустити появу в місцевій газеті подібного листа. За його словами, у поліції «не повинно бути для цього часу»⁹⁶.

Після придушення революції 1905-1907 рр., приблизно до 1912 р., у губернії почалася ера чорносотенної реакції, апогеєм якої було вбивство депутата Державної думи Олександра Караваєва. Воно було організоване та безпосередньо вчинене членами Катеринославського відділення СРН⁹⁷. Існують аргументовані припущення щодо причетності до розробки плану вбивства всеросійського голови СРН Олександра Дубровіна, який приїжджав до Катеринослава в період передвиборчої кампанії до думи, а також майбутніх її депутатів В.А. Образцова, Я.Г. Гололобова й агентів місцевого охоронного відділення⁹⁸. Вбивство сталося у лікарському кабінеті Караваєва увечері 4 березня 1908 р., на другий день Великого Посту – часу покаяння та молитви, що робило злочинство ще більш зловісним і блюзнірським.

Місцева влада під тиском згори саботувала розслідування злочину⁹⁹, більше того, піддавала адміністративному тиску державних службовців і педагогів, які

⁹⁵ ДАДО. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 25, 26, 28.

⁹⁶ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 502. Арк. 2, 9, 11.

⁹⁷ Самі чорносотенці свою провину не визнавали, покладаючи відповідальність на «лівих». Див.: К Караваєвському делу. *Русская Правда*. 1910. 22 марта. С. 2.

⁹⁸ Савчук В. О.Л. Караваєв – відомий лікар, громадський і політичний діяч. *Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2005 рік: Бібліографічне видання / Упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ, 2004. С. 75-82; Корнеева Н.М. Александр Львович Караваєв...*

⁹⁹ В ДАДО у фонді прокурора Катеринославського окружного суду перебуває «Караваєвська справа», що складається з двох частин. Див.: ДАДО. Ф. 465. Оп. 1. Спр. 5. 255 арк.; Спр. 6. 147 арк.

хоча б опосередковано висловлювали своє співчуття жертві. Наприклад, попечитель Одеського навчального округу в листі до катеринославського губернатора повідомляв, що «від голови Катеринославської педагогічної ради жіночої гімназії Степанової потрібно вимагати пояснення з приводу припинення навчання в цій гімназії в день похорону Караваєва»¹⁰⁰. Навіть через два роки після трагедії губернатор відмовив Катеринославському науковому товариству у читанні публічної лекції про Караваєва¹⁰¹.

Подаючи подібні сигнали, адміністрація губернії, по суті, солідаризувалася з убивцями. Буквально напередодні убивства начальник Катеринославського жандармського управління полковник Шрейдер скаржився губернаторові на інтелігенцію, яка неправильно голосує на виборах, підтримує євреїв, і в цілому її діяльність «спрямована на затримку національної свідомості руського народу, що пробуджується»¹⁰². У листі йшлося в основному про інтелігентів-кадетів, проте озвучений політичний дискурс фактично легітимізував убивства людей з імперсько-патріотичних мотивів.

Попри все, у загальноімперському контексті єврейська політика катеринославської влади здається суперечливою, позбавленою внутрішньої логіки, концептуального осмислення та єдиного центру управління системним антисемітизмом. Щонайменше, такий антисемітизм породжує питання про характер міста Катеринослава та масштаб залучення євреїв до особистих та економічних справ губернської дворянської і чиновницької еліти.

У місті та губернії безперешкодно діяло безліч єврейських організацій: Катеринославське товариство турботи про дітей євреїв, Товариство допомоги бідним євреям, Каса для видачі позик бідним євреям, Товариство турботи про єврейську освіту, загальноосвітні єврейські навчальні заклади, зокрема, Жіноча єврейська школа, Товариство турботи про бідних учнів приватної жіночої єврейської школи М.Л. Коган у Катеринославі, єврейська лікарня й інші. Є більш конкретні дані щодо єврейської освіти. «У 1904-1905 навчальному році, в Катеринославі було: 89 хедерів, 3 Талмуд-Тори, 25 єврейських училищ, 1 казенне училище, 2 жіночих курсів. Крім того, євреї навчалися у загальних навчальних закладах. У чоловічій гімназії в 1888 році вони становили 31% учнів, у Комерційному училищі в 1903-1904 рр. – 39,8%, у Першому реальному училищі – 10,9%, у Маріїнській жіночій гімназії – 26,5%, у міській безкоштовній жіночій школі – 35,7%, у Другому реальному училищі – 10,8%»¹⁰³. До 1914 р. ці показники мали стійку тенденцію до зростання.

У самий розпал справи Бейліса, з істерією навколо теми ритуальних жертвоприношень, губернатор публічно заявив, що «до ухвалення судом вироку говорити про вбивство з ритуальною метою не можна», заборонивши чорносотенцям поширювати листівки на цю тему¹⁰⁴. Потім він задовольнив клопотання попечителя Одеського навчального округу Д. Мухіна про відкриття в

¹⁰⁰ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 345.

¹⁰¹ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1070. Арк. 115.

¹⁰² ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 5466. Арк. 790.

¹⁰³ Поджарский М. Еврейский Екатеринослав. Краткий статистический обзор. Альманах «Еврейская старина». 2005. № 6 (30). URL: <https://berkovich-zametki.com/2005/Starina/Nomer6/Podzharsky1.htm>

¹⁰⁴ Жигмайло Л. Лиха вигадка... С. 123-124.

Катеринославі єврейського училища Єшибот, «як навчального закладу, в якому євреї могли б отримувати релігійну освіту»¹⁰⁵. Майже водночас губернська влада сприяла відкриттю у місті банкірського будинку С.Г. Шеннемана¹⁰⁶. А власникові кінематографа «Модерн» єврею Гуревичу доручено у тому ж 1913 р. проводити збори коштів на користь благодійних установ імператриці Марії¹⁰⁷. У листопаді 1913 р. Самуїлу Бейліну дозволено відкрити архітектурно-мистецькі курси, самого Бейліна визнано «політично благонадійним»¹⁰⁸.

Заснувати в Катеринославі газету було справою нелегкою, до того ж, це займало багато часу навіть без зумисно створюваних перешкод. Однак Яків Краснополер, який просив у грудні 1912 р. дозволу видавати щоденник «Утро Екатеринослава» (з рубрикою про громадське життя), отримав губернаторське свідоцтво буквально за кілька днів¹⁰⁹. Міщанка Блюме Рухель Абрамова Шрайберг у листопаді 1913 р. дуже швидко отримала свідоцтво на видання «Павлоградского листка» у друкарні М. Ліфшиця, при цьому в газеті була передбачена рубрика статей на суспільно-політичні теми, а також рубрика про «руське життя та науку»¹¹⁰. Міщани Мовша Мордуков Аспіз, Єремія Залманов-Беленький, Мойше Бер Євель Резніков, незважаючи на початок світової війни, отримали свідоцтво на видання «Екатеринославского курьера», який мав виходити в друкарнях А.М. Шварцмана, Н.І. Бухмана, Е.М. Вільтера¹¹¹. Густаву Берсу неважко було отримати дозвіл на видання газети «Днепр», також в умовах воєнного часу і під контролем військової цензури. При цьому поліцмейстер зобов'язувався особисто принести видавцеві свідоцтво¹¹².

Довідки про благонадійність, необхідні для відкриття видання або проведення публічних заходів, надавалися євреям на диво оперативно, на відміну від багатьох інших випадків, як, наприклад, в історії з дружиною диякона, яка хотіла наставляти паству у вірі Христовій¹¹³, або вже згаданим священником Помпеєм, який відслужив підозрілу панахиду. Їхня благонадійність з'ясовувалась багато місяців і років.

Така ж тенденція простежується у дозвільній політиці губернатора з організації публічних лекцій. Заяви єврейських організацій міста на проведення лекцій, як правило, задовольнялися без зайвої бюрократичної тяганини. Наскільки дозволяють судити збережені архівні документи, у 1911 р. лекції читали такі представники єврейства як І.М. Око (на прохання Товариства взаємного допомоги учням-євреям м. Катеринослава), А.С. Брагін («за законом єврейської віри доктор філософії Бернського університету»), Е. Штебер (він прочитав кілька лекцій, одна з них – про «довільне самозародження життя» з явним антирелігійним підтекстом), доктор права Іошуа Бухмель (лекція про Палестину була прочитана в залі громадських зборів), М. Вольф, В. Тохман, Соломон Зусер та ін. У дослідженому комплексі документів ми виявили лише дві

¹⁰⁵ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 384, 395.

¹⁰⁶ Ibid. Арк. 379.

¹⁰⁷ Ibid. Арк. 615.

¹⁰⁸ Ibid. Арк. 680-682.

¹⁰⁹ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1219. 3 арк.

¹¹⁰ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1244. 16 арк.

¹¹¹ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1288. Арк. 16-17.

¹¹² ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1286. 12 арк.

¹¹³ ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1070. Арк. 169.

відмови лекторам-євреям: студенту одного із закордонних навчальних закладів М. Іокову (без пояснення) та Йосипу Бікерману (під приводом того, що «з надісланих програм неможливо виявити, що саме буде сказано»)¹¹⁴.

Принагідно зауважимо, що в українському національно-демократичному русі єврейське питання, особливо у його історичній частині, трактувалося неоднозначно¹¹⁵. «Євреї, що живуть на Україні, повинні мати однакові права з українцями»¹¹⁶, – стверджував полтавський «Хлібороб» братів Шеметів у розпал антисемітської істерії та погромів¹¹⁷. Позиція Ольги Косач і «Рідного краю» під її редакцією парадоксально нагадувала переконання імперських правих кіл, що надання євреям рівних прав з місцевим населенням істотно зашкодить добробуту та розвитку останнього, тож лібералізація у цій царині є страшним злом¹¹⁸.

Українські сили Катеринослава також були залучені до бурхливого виру єврейського питання. «Дніпрові хвилі», фактичним редактором яких був Д.І. Дорошенко, 1912 р. відкрито виступили на захист Менделя Бейліса¹¹⁹. Редакція назвала звинувачення євреїв у ритуальних жертвах «байками» та «безглуздям», підставами яких були – «темний інстинкт сліпої ворожнечі до усього чужого»¹²⁰. Звичайно, добре відомо, що ставлення Дорошенка до єврейського питання було складнішим. Так, він вважав, що за єврейські погроми на початку 20 ст. відповідальні чорносотенні організації та пов'язані з ними лихі люди, але, розмірковуючи про погроми, вчинені гайдамаками за часів Коліївщини, звинувачував об'єктивні соціально-економічні чинники та «польський шляхетський устрій», який робив євреїв посібниками експлуататорів¹²¹. Так чи інакше, навіть зважаючи на те, що «євреї у нас – щирі провідники обрусительства»¹²², діячі місцевого дореволюційного українства бачили євреїв радше союзниками, ніж ворогами.

ВИСНОВКИ

Отже, антисемітизм був твердим і безкомпромісним пунктом ідеології катеринославських чорносотенців, який відмежовував їх як від українського політичного руху (в його магістральній частині), так і від інших політичних рухів (лібералів, соціал-демократів та есерів). У цьому пункті кристалізувалися ті

¹¹⁴ Ibid. Арк. 17, 36, 39, 156, 211, 240.

¹¹⁵ Досить поки згадати досить різні погляди на українсько-єврейські взаємини М. Костомарова, П. Куліша, І. Франка, Олени Пчілки (О. Драгоманової-Косач), С. Єфремова, Д. Дорошенка, В. Перетца та ін.

¹¹⁶ Селянський приговор. *Хлібороб*. 1905. № 2. С. 2.

¹¹⁷ На жаль, видання 1905 року припинило виходити в світ.

¹¹⁸ *Пчілка О.* Викинуті українці. Київ, 2006. 352 с. Тема антисемітизму «Рідного краю», вочевидь, не є зручною та популярною в сучасному історіографічному контексті. Наприклад, у нещодавній дисертації, що спеціально присвячена ролі цього часопису в суспільно-політичному житті України, єврейській темі, що займала значне місце на його сторінках, не приділяється жодного рядка. Див.: *Кучернюк І.В.* Часопис «Рідний край» в суспільно-політичному та культурному житті України (1905-1916 рр.): дис... канд. іст. н. Київ, 2016. 180 с.

¹¹⁹ *Жигмайло Л.* Лиха вигадка... С. 122-124.

¹²⁰ Ibid. С. 123.

¹²¹ *Андрійчук М.* Газети «Громадська думка» та «Рада» про єврейське питання. *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 4. С. 2.

¹²² Ibidem.

специфічні риси модерної російської ідентичності, які викликали загальну відразу та не мали тривалих історичних перспектив. Власне антисемітизм, «захист від євреїв», вигнання їх з руської землі, як писала катеринославська «Русская Правда», «це і є національна самосвідомість»¹²³. В очах чорносотенців, ідеальний простір народної суспільно-політичної активності включав лише хресні ходи з портретами царя («щоб євреї боялися нашої згуртованості»), єврейські погроми (захист нації від євреїв), і голосування за антиєврейських кандидатів (справжніх патріотів, на відміну від лівих та «євреїв»)¹²⁴. За словами Хефнера Люца, «характерною рисою російського націоналізму була відсутність власної символіки та форм діяльності. Він був змушений звертатися до церковних ходів і святкувань»¹²⁵.

По суті, антисемітизм був єдиним напрямком розвитку імперського націоналізму, де він міг продемонструвати свою модерність, відповідність духові часу, нехай і в деструктивному сенсі. Особливість провінційного антисемітизму, риси якого ми спробували окреслити на прикладі Катеринослава, полягала у тому, що залучення місцевої політичної еліти до антиєврейського урядового курсу було радше формальним, а ставлення до провідних «агентів» цього курсу – чорносотенців – було неоднозначним і неприховано критичним не лише з боку «прогресивної громадськості», як тоді висловлювалися, але й з боку правлячих верств. Останні більше сприяли місцевому єврейству, ніж шкодили йому, хоч, безумовно, й озиралися на окремі люті голоси, що лунали зі столичних кабінетів.

«Ми знаємо, – пише О. Міллер, – що погроми не були організовані урядом. Участь влади в організації погромів (навіть кишинівського) сьогодні можна упевнено віднести до розряду міфів»¹²⁶. На наш погляд, такий висновок є надто категоричним, безпорадність уряду під час революції 1905 р. невиправдано перебільшується, а на слові «організовані» неодноразово робиться акцент, що лише відволікає від суті справи. Річ у тім, що погромники на місцях сприймали антиєврейський курс уряду, антисемітські висловлювання урядовців, демонстративну прихильність імператора до чорносотенців, зауважену і самим Міллером, символічні судові вироки учасникам погромів, – як заохочення згори своєї «патріотичної» діяльності. На цьому тлі урядові і не треба було самому нічого організувати, на місцях були ініціативні та фанатичні кадри для такої роботи. Проте, як ми спробували показати, їм співчували далеко не завжди та далеко не всі представники провінційних владних еліт.

Єврейська політика катеринославської губернської влади не була послідовною. Вона вимушено опинилася у складному та неоднозначному становищі: між антисемітизмом петербурзького уряду, який упосліджував євреїв всупереч державним інтересам і здоровому глузду; фанатиками-чорносотенцями, які легко знаходили привід для погромів; ліберальною та

¹²³ Евреи и защита от них. *Русская Правда*. 1912. 10 августа. С. 2.

¹²⁴ Кадето-евреи. *Русская Правда*. 1912. 24 сентября. С. 2.

¹²⁵ Хефнер Люц. «Конституционно-демократическая партия не менее твердо держится принципа единства и нераздельности России»: либерализм и национализм в российской провинции. 1905-1914 гг. *Ab Imperio*. 2000. № 3-4. С. 118.

¹²⁶ Миллер А. Империя Романовых и национализм... С. 133-134. З приводу монографії Міллера «Империя Романовых и национализм» див. змістовну рецензію Андрія Портнова, який радить на тлі стилістичної зваженості цього автора звертати увагу на його акценти. Див.: Портнов А. Вісті з хорошої імперії. *Критика*. 2007. № 9. С. 10-15.

революційною громадськістю, яка захищала євреїв, і з авторитетом якої після 1905 р. варто було рахуватися; врешті, єврейськими елітами, що були дуже щільно інтегрованими як у фінансово-економічне життя Придніпровського краю, так і в особисті статки багатьох катеринославських можновладців¹²⁷.

REFERENCES

- Ananich, B.V. & Ganelin, R.Sh.** (2000). *Sergei Yulievich Witte and his time*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Andriichuk, M.** (2010). Newspapers «Hromadska dumka» and «Rada» on the Jewish question. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 4, 34-38 [in Ukrainian].
- Berdnikov, L.** (2022). Nicholas II and the Jews. *Zametki po evreiskoi istorii*, 5-7 (238). Retrieved from https://z.berkovich-zametki.com/y2022/nomer5_7/berdnikov/ [in Russian].
- Budnitskii, O.V.** (2005). *Russian Jews between Reds and Whites (1917-1920)*. Moskva [in Russian].
- Bystriakov, A.** (2015). Chronicle of the life of the Jews of Yekaterinoslav – Dnepropetrovsk. *Almanakh 'Evreiskaia starina'*, 2. Retrieved from <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystriakov1.php> [in Russian].
- Chentsov, V. & Kozina, A. (Comp.)** (1996). *Gendarmierie and secret police. Late 19th – early 20th century. Collection of documents from the state archives of Ukraine*. Dnepropetrovsk [in Russian].
- Chernovskiy, A. (Comp.)** (1929). *Union of the Russian People. Based on the materials of the extraordinary investigative commission of the Provisional Government of 1917*. Moskva-Leningrad: State Publishing House [in Russian].
- Dolbilov, M. & Miller, A. (Eds.)** (2006). *Western outskirts of the Russian Empire*. Moskva [in Russian].
- Dotsenko, V.** (2014). The Jewish pogrom movement in Ukraine in 1917-1920. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 38, 100-103 [in Ukrainian].
- Evlogii** (1994). *The path of my life*. Moskva [in Russian].
- Heretz, L.** (2008). *Russia On The Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture Under The Last Tsars*. New York [in English].
- Kappeler, A.** (2005). *Russia as a polyethnic empire*. Lviv [in Ukrainian].
- Khefner, Liuts.** (2000). «The Constitutional Democratic Party no less firmly adheres to the principle of the unity and indivisibility of Russia»: liberalism and nationalism in the Russian provinces. 1905-1914. *Ab Imperio*, 3-4, 91-126 [in Russian].
- Korneeva, N.M.** (2005). *Aleksandr Lvovich Karavaev*. Retrieved from http://www.hrono.ru/statii/2005/karavaev_al.html [in Russian].
- Kucherniuk, I.V.** (2016). *The magazine «Ridnyi kraj» in the social, political and cultural life of Ukraine (1905-1916)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kudinov, D.** (2014). Historical discourse on the causes of Jewish pogroms in Ukraine in October 1905: the peasant dimension. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 42, 85-94 [in Ukrainian].
- Miller, A.** (2006). *The Romanov empire and nationalism. Essay on the methodology of historical research*. Moskva [in Russian].
- Mykhailiuk, O.V.** (2009). *Peasantry of the Upper Dnieper Ukraine in the first decade of the 20 century (1900-1922): Sociocultural transformations*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Natans, B.** (2007). *Beyond the Line: Jews Meet Late Imperial Russia*. Moskva [in Russian].
- Oldenburg, S.** (2003). *The Reign of Nicholas II*. Moskva [in Russian].
- Omelyanchuk, I.V.** (2000). *Black Hundred Movement on the Territory of Ukraine (1904-1914)*. Kiev [in Russian].
- Ot redaktsii** (2003). Jews – «imperial nation»? *Ab imperio*, 4, 11-12 [in Russian].
- Pchilka, O.** (2006). *Discarded Ukrainians*. Kyiv [in Ukrainian].
- Podzharskii, M.** (2005). Jewish Yekaterinoslav. Brief statistical review. *Almanakh 'Evreiskaia starina'*, 6 (30). Retrieved from <https://berkovich-zametki.com/2005/Starina/Nomer6/Podzharsky1.htm> [in Russian].
- Poliakov, S.I.** (2005). The attitude of liberals to the tactics of terror in the revolution. Proceedings of the

¹²⁷ Прикладом є знаменита дворянська родина Полів, що залізла у величезні борги до єврейських ділових кіл Катеринослава і не могла з них виплутатися без дружньої корупційної допомоги губернатора та предводителя дворянства. Див.: Заруба В. Олександр Поль без гриму та прикрас. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2781-viktor-zaruba-oleksandr-pol-bez-grimu-ta-prikras>

- Conference: *Demokratychna revoliutsiia 1905-1907 rr. v Ukraini: aktualni problemy vyvchennia. Materialy Mizhrehionalnoi naukovoï konferentsii (Dnipropetrovsk, 24 liutoho 2005 r.)*. Dnipropetrovsk, pp. 65-72 [in Russian].
- Portnov, A.** (2007). News from the good empire. *Krytyka*, 9, 10-15 [in Ukrainian].
- Portnov, A.** (2022). *Dnipro: An Entangled History of a European City*. Boston [in English].
- Raznogorskii, M.** (1883). The word pronounced in the Yekaterinoslav Cathedral on July 23 – the 7th week after Pentecost, on the occasion of the riots that took place in the city. *Ekaterinoslavskie eparkhialnye vedomosti*, 15, 278-281 [in Russian].
- Samartsev, I.** (1992). Black Hundreds in Ukraine (1905-1917). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 90-98 [in Ukrainian].
- Savchuk, V.S.** (2004). O.L. Karavaev is a well-known doctor, public and political figure. *My Dnieper. Calendar of commemorative dates of the region for 2005: Bibliographic edition*, 75-82 [in Ukrainian].
- Stepanov, A.D.** (2000). *Black Hundred. A look through the century*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Surh, G.** (2003). The Jews of Ekaterinoslav in 1905 as seen from town hall: ethnic relations on an imperial frontier. *Ab imperio*, 4, 217-238 [in English].
- Yashyn, V.O.** (2013). *Traditionalism and modernization. The Jewish population of the Ekaterinoslav region and the Kherson region in the socio-cultural and economic processes of the second half of the 19th century*. Kryvyi Rih [in Ukrainian].
- Zaruba, V.** (2003). *Antin Sinyavskiy. Life, scientific and social activities (1866-1951)*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Zaruba, V.** (2020). *Oleksandr Paul without make-up and jewellery*. Retrieved from <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2781-viktor-zaruba-oleksandr-pol-bez-grimu-ta-prikras> [in Ukrainian].
- Zhirar, R.** (2010). *Scapegoat*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Zhyhmailo, L.** (1912). Dashing guess. *Dniprovi khvyli*, 8, 122-124 [in Ukrainian].